فصل پنجم

تزیین و نقش

کاخ چهل‌ستون اصفهان

تزیین و نقش
اصول کلی تزیینات
عناصر تزیین
روش‌های اجرای تزیینات
اجزای تزیین

هدف‌های رفتاری : در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که :

۱ــ اصول کلی تزیینات را بیان کند.

۲ــ ویژگی‌های خوشنویسی اسلامی را بنویسد.

۳ــ علّت استفادهٔ هنرمندان از نقوش هندسی را شرح دهد.

۴ــ اسلیمی را تعریف کند.

۵ــ کاربردهای نور، رنگ و آب را در معماری بیان کند.

۶ــ نحوهٔ اجرای انواع کاشی را بیان کند.

۷ــ تاریخچهٔ گچ‌بری را شرح دهد.

۸ــ بناهای مهم آجرکاری شده را نام ببرد.

۹ــ نمونه‌های مختلف بناهای سنگی ایران را بیان کند.

۱۰ــ کاربرد سنگ در بنا و تزیین را توضیح دهد.

۱۱ــ علّت استفاده از قاب را در تزیینات معماری بیان کند.

۱۲ــ ویژگی‌های مقرنس را بیان کند.

تزیین و نقش

میل به نمایش زیبایی و شکوه در انسان سبب شده، که از همان ابتدا هر مصنوع دست خود را مزیّن و زیبا بسازد. در ایران نیز مجسمه‌ها و ظروف تزیین شده با نقوش مختلف و به جا مانده از دوران باستان، گواه این سخن است. نقش‌برجسته‌ها و مجسمه‌های هخامنشی ضمن نمایش اعتقادات معنوی و آسمانی، از چنان دقّت و زیبایی برخوردارند، که گویی با ابزارهای جواهرسازی تراش خورده‌اند. (تصویر شمارهٔ ۱ــ ۵) هنرمندان ساسانی در منقوش کردن ظروف و وسایل تزیینی و گچ‌بری‌های معمارانه در تاریخ هنر جهان، جای مهمی را برای خود باز کرده‌اند.

معماران و هنرمندان مسلمان نیز با الهام از حدیث «خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد» سعی در بیان زیبایی در همهٔ هنرها و حرفه‌ها را داشتند. این ذوق زیبایی‌طلبی چیزی جدای از زندگی عادی آنها نبود. هنر جزئی جدا شده و نمایش داده شده در موزه‌ها نبود. بلکه متعلّق به بطن زندگی آنان بود.

تزیین در معماری اسلامی ساختمان را همچون پوششی در برمی‌گیرد. عناصر تزیین بیشتر شامل خوشنویسی، نقوش هندسی و گیاهی، نور و آب بود. ولی تکثیر و تلفیق آنها جلوه‌های غنی و درخشانی از فرم‌های مختلف را به نمایش می‌گذاشت. در این معماری از آنجایی که هنر و عناصر تزیینی در خدمت

تصویر شمارهٔ ۱ــ۵ ــ آجر میناکاری از یکی از حیاط‌های کاخ داریوش در شوش. محل نگهداری : موزهٔ لوور پاریس

اعتقادات بود و این عقاید بر کل زندگی و کاربری‌های مختلف معماری جاری بود، بنابراین در نوعی خاص از بنا به‌کار نمی‌رفت. بلکه برای تمامی انواع بناها و اشیا، در تمامی سرزمین‌ها به‌کار گرفته می‌شد.

تزیین وابستگی و پیوستگی هنرهای مختلف در هنر اسلامی را بیشتر نمایان می‌ساخت. مثلاً گاهی اوقات کف و سقف یک بنا نقش یکسان ولی در دو رشتهٔ مختلف هنری را به نمایش می‌گذاشت. به عنوان مثال دریکی از فضاهای مجموعهٔ آرامگاه شیخ صفی الدین اردبیلی فرشی پهن بود، که دقیقاً مشابه نقش سقف همان فضا بود. (تصویرشمارهٔ ۲ــ ۵)

تصویر شمارهٔ ۲ــ۵ــ قالی اردبیل نگهداری شده در موزهٔ ویکتوریا و آلبرت لندن

اصول کلی تزیینات

تزیینات در معماری ایرانی از چندین اصل بنیادی پیروی می‌کرده است، نخستین آن، اصل بی‌زمانی و بی‌مکانی نقوش است. بدان معنا که نقوش به‌کار رفته در تزیینات هنری متعلق به دوره یا زمان خاص و یا فقط به‌کار رفته در مکان یا هنر خاصی نمی‌باشد. همان نقشی که در اصفهان دورهٔ صفوی به‌کار رفته در خراسان دورهٔ سلجوقی، هم در معماری و هم در سایر هنرها به‌کار رفته است.

اصل دیگر اینکه در تزیین، چه روی اشیا و چه روی بنا هر نقشی، جزئی از یک الگوی کلی بود. که هم اجزای نقش، خود کامل بودند وهم، در کنار هم قرارگیریِ این اجزا، خود نقشی کامل را ایجاد می‌کرد. (تصویر شمارهٔ ۳ــ ۵)

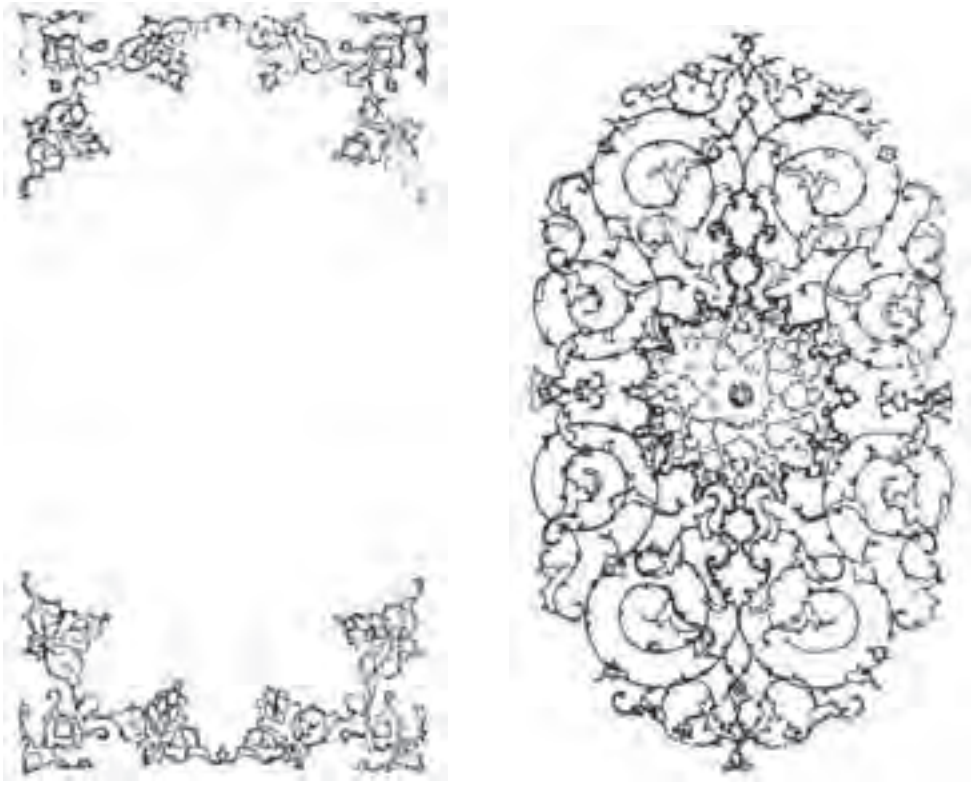

تصویر شمارهٔ ۳ــ۵ ــ کامل بودن اجزا در کل کمال یافتهٔ نقوش
دو نقش ضمن اینکه در جزء کامل می‌باشند در ترکیب با هم نیز نقشی کامل را می‌سازند.

ویـژگی دیگر نقوش قابلیت گسترش آنها تا بی‌نهایت و یا کاهش آنها می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۴ــ ۵) تزیین ایرانی در دوران اسلامی دارای نظم و قاعده است به گونه‌ای که با وجود پیچیدگی بعضی از نقش‌ها، حتی اگر جزئیات طرح‌ها قابل تشخیص نباشد، استخوان بندی و چارچوب آنها مشخص است.

از ویژگی‌های دیگر تزیینات ترکیب مصالح مختلف مانند سنگ، آجر، گچ در سطح و بافت و در ترکیب‌های گوناگون بود.

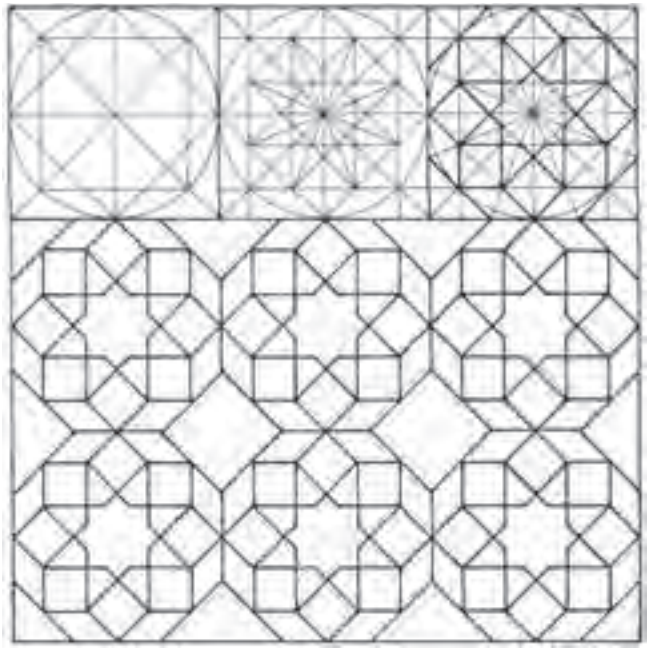

تصویر شمارهٔ ۴ــ۵ ــ نحوهٔ گسترش نقوش هندسی

عناصر تزیین

نقش عناصر تزیین در معماری ایرانی یک نقش محوری و یکی از عوامل عمده وحدت انواع مختلف هنرها می‌باشد.

۱ــ خوشنویسی

از زمان اختراع خط، نوشتن روی بناها و مصنوعات به منظور تزیین، بیان اعتقادات و یا به یادگار گذاشتن حوادث و وقایع برای آیندگان، مرسوم بوده است.

نمای بنای چغازنبیل دارای نوشته‌هایی است که، روی آنها دعا و نیایش به درگاه خدایان بوده است. این متون اگر قبل از تخریب و فرسایش به موقع خوانده می‌شد، می‌توانست همانند کتابخانه‌ای مفصّل بیان کننده حوادث و اعتقادات آن روزگاران باشد.

در اسلام هنر خطاطی و خوشنویسی درمیان سایر هنرهای تجسمی از آنجایی که بیشتر جهت نوشتن آیات قرآن به‌کار رفته، مقدّس‌ترین هنرها دانسته شده است. یکی از مشخصّه‌های خوشنویسی اسلامی آن است که هیچ‌یک از شیوه‌های آن در دوران‌های مختلف از رواج نیفتاده است. و با تولّد خطی جدید، سایر خطوط به فراموشی سپرده نمی‌شده است. انواع خطوطی که بیشتر در کتیبه‌ها به‌کار می‌رفته شامل کوفی، نسخ، نستعلیق و ثلث می‌باشد. خوشنویسی نیز چون سایر تزیینات اسلامی پیوندی نزدیک با هندسه، تناسبات و روابط ریاضیات داشته و تناسب حروف و میزان خم وچم آنها دارای نظمی خاص بوده است. کتیبه‌های خطاطی شده از عناصر شاخص تزیینی در اکثر بناهای دوران اسلامی بوده است. (تصویرشمارهٔ ۵ــ۵)

تصویر شمارهٔ ۵ــ۵ــ جزئی از تزیینات و خوشنویسی برجستهٔ عصر تیموری، در اطراف حیاط مسجد جمعه (جامع) اصفهان

۲ــ نقوش هندسی

نقوش هندسی در هنر ایرانی تنها مایه لذّت چشم یا ذهن نبوده، بلکه مفهومی بسیار عمیق‌تر داشته است. غربیان تحریم شمایل‌کشی و ترسیم اندام انسان، حیوانات و یا ساخت مجسمه‌هایی از آنها را باعث رواج نقوش هندسی و گیاهی در هنرهای اسلامی می‌دانند. در صورتی که حتی اگر این تحریم هم صورت نمی‌پذیرفت، هنرمندان به دلیل همخوانی با مبانی نظری اسلام از نقوش هندسی بهره می‌بردند. در اسلام علم هندسه در هنر به‌کار گرفته شد، و در غیاب اندازه‌ها و ابزار امروزی از دایره به عنوان پایه‌ای برای تکثیر نقوش و جلوه‌های گوناگون تودرتوی آن که نمادی از ایجاد کثرت (مخلوقات خداوند) از واحد (خداوند متعال) در عالم می‌باشد، استفاده شد. (تصویرشمارهٔ ۶ــ۵)

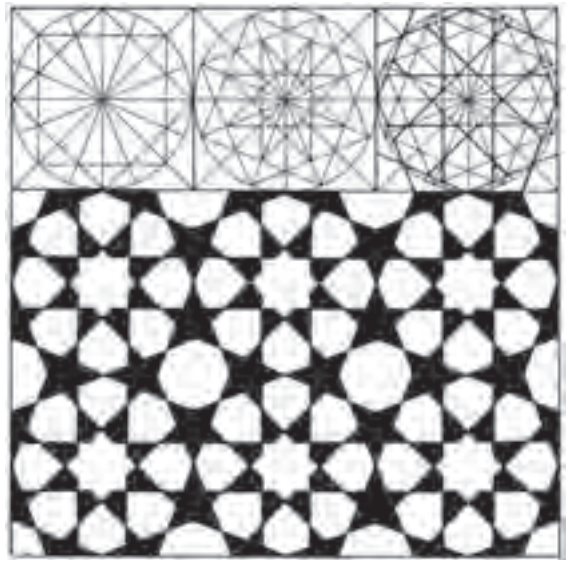

تصویر شمارهٔ ۶ــ۵ ــ ساختن نمونه‌ای از نقوش اسلامی، ابتدا دایره به ستاره هشت گوش تبدیل می‌شود.

یکی از رایج‌ترین نقوش هندسی در معماری اسلامی، ستاره است که تنوع بی‌شماری دارد و شش، هشت تا شانزده پر را در بر می‌گیرد و در هر ماده، اندازه و نوع کاربرد، از شیشهٔ پنجره‌های ارسی[1] گرفته تا قاب‌های کاشی و سقف آینه‌کاری مورد استفاده قرار گرفته است. نقوش هندسی در هنر و معماری ایرانی بیان کنندهٔ اصول بصری، نظم، تکرار، قرینه‌گی و زایش مداوم بوده است.

۳ــ نقوش گیاهی

انسان از ابتدا نخستین ادراک مبهم ولی اساسی خود از جهان خارج را با نقوش و اشکال تزیینی بیان نمود. نقش مایه‌های برگرفته از تاک (انگور)، گل سرخ، نیلوفرآبی، گل انار و ... و پیچش آنها در هنر دوران اسلامی نقطهٔ آغازی بر مجموعه‌ای از اشکال با معنا شد، که آن را اسلیمی گویند. نقش یک ساقه تاک روی سطح نما پخش می‌شد و شاخ و برگ می‌گرفت و طرح‌های زیبا و پیاپی از برگ‌ها پیدا می‌کرد. این حرکت بی انتها و موزون که با تکرار یک جفت قرینه از برگ‌ها و خطوط منحنی صورت می‌گرفت، طرحی متوازن را پدید می‌آورد. (تصویر شمارهٔ ۷ــ ۵) اگر چه شکل ظاهری نقوش گیاهی مفصل و پیچیده است، ولی از وضوح کامل برخوردار می‌باشند.

۱ــ پنجره‌های چوبی قدیمی که از قطعات رنگی شیشه ساخته و به سمت بالا باز می‌شد.

تصویر شمارهٔ ۷ــ۵ ــ قاب کاشی تزیینی با نقوش اسلیمی در ایوان جنوبی مسجد جمعه (جامع) اصفهان

۴ــ نور

نور و آتش از قبل از اسلام مورد توجه ایرانیان بوده است. ساخت مکانی برای نگهداری آتش در قبل از اسلام به نام آتشکده نمونه‌ای از آن است.

نور در معماری ایران بعد از اسلام نماد وحدت الهی است. آیه ۳۵ سوره نور «الله نور السموات و الارض» خداوند را نور آسمان‌ها و زمین می‌نامد. نور در این معماری علاوه بر بعد مذهبی، باعث مشخّص‌تر شدن عناصر تزیین می‌شود. عناصر تزیینی در معماری دورهٔ اسلامی به گونه‌ای طراحی و اجرا شده‌اند که با سطوح برّاق و درخشنده باعث انعکاس نور در فضا شوند.

همانگونه که از تجزیهٔ نور، رنگ‌های مختلف رنگین‌کمان حاصل می‌شود، در نتیجهٔ ورود نور در فضا نیز رنگ‌های مختلف دیده می‌شود.

تصویر شمارهٔ ۸ــ۵ــ الف ــ یکی از پنجره‌های مسجد جامع اصفهان، هم‌جواری نور و تاریکی در معماری اسلامی

کسی بیند سرخ و سبز نور را — تا نبیند پیش از این سه نور را

لیک چون در رنگ گم شد هوش تو — شد ز نور آن رنگها روپوش تو

در این معماری همچنین از نور در کنار تاریکی استفاده کرده‌اند تا جلوهٔ روشنایی بیشتر نمایان شود. (تصویرشمارهٔ ۸ــ۵ الف و ب)

کاربرد سنجیدهٔ رنگ نیز متنوع و نظم آفرین است. یکی از منابع اولیهٔ این هماهنگی رنگی را باید در طبیعت دید. هنرمند معمار نیز با الهام از رنگ‌های طبیعی هنر خود را خلق کرده است.

تصویر شمارهٔ ۸ــ۵ ــ ب ــ اتاق موسیقی در کاخ عالی‌قاپو (اصفهان)

۵ــ آب

آب به‌عنوان مظهر پاکی و حیات همواره مورد توجه ایرانیان بوده است. معبد کنگاور[1] برای آناهیتا ایزد بانوی آب ساخته شده است.

آب یکی ازمکمّل‌های اصلی تزیینات معماری دوران اسلامی بوده است. بهره‌گیری از آن برای تزیین، آرامش و استفاده جهت آبیاری در معماری خانه‌ها و کاخ‌ها و باغ‌ها مرسوم بوده است. آیه ۳۰ سوره انبیا «وجعلنا من الماء کل شیء حی» آب را منشأ حیات و زندگی دانسته است. در بناهای مذهبی آب کارکردی عبادی نیز داشته و جهت گرفتن وضو به‌کار می‌رفته است.

در بسیاری از موارد آب در معماری چون آینه باعث انعکاس تصاویر می‌شد. و واقعیت ظاهری و مادی بنا را تغییر می‌داد. در این معماری بخش انعکاس‌یافته بنا در آب، اهمیّتی به اندازهٔ خود مادی

۱ــ در استان کرمانشاه

و واقعی آن را داشته است. در کاخ چهل‌ستون، بیست‌ستون ایوان آن به اضافهٔ تصاویر آنها در آب، در مجموع باعث شده کاخ را چهل‌ستون بخوانند. (تصویرشمارهٔ ۹ــ۵)

تصویر شمارهٔ ۹ــ۵ ــ کاخ چهل ستون اصفهان

روش‌های اجرای تزیینات در معماری

معماری ایران زمینهٔ پرورش، شکل گیری و تکامل هنرها و فنون بسیاری را فراهم نمود. هرکدام از این فنون به گونه‌ای معماری ایران را آراسته‌اند ومعماران توانسته‌اند به یاری آنها به اهداف متعالی معمارانهٔ خود دست یابند. در این معماری هیچ کاری تنها به خاطر تزیین انجام نمی‌پذیرفت، بلکه در پس هر عنصر تزیینی دلیلی فنّی، کاربردی و یا متعالی وجود داشت. در ادامه چند نمونه از روش‌های اجرای تزیینات به اختصار توضیح داده خواهد شد.

۱ــ کاشی کاری

اوّلین نمونه‌های آجرهای لعاب‌دار در چغازنبیل دیده شده است. استفاده از کاشی از زمان هخامنشیان و ساسانیان رواج داشته و در دوران اسلامی این هنر به اوج خود رسیده است.

در میان هنرها و فنون، کاشی‌کاری هنر ممتازی است، که گوناگونی و تنوّع بسیاری دارد. این تنوّع در قالب پنج گروه بزرگ کاشی‌کاری، می‌باشد. که عبارتند از : کاشی‌تراشیده (معرّق)، کاشی‌درهم

(معقّلی)، کاشی‌زیررنگی، کاشی‌هفت رنگی و کاشی‌کاری با کاشی‌نره.

در اینجا شرح کوتاهی از چند نوع متداول‌تر آن را می‌آوریم.

۱ــ۱ کاشی معرّق؛کاشی‌کاری به شیوه معرّق اندکی پس از رواج کاشی یک‌رنگ در معماری ایران از دوره سلجوقی مورد استفاده قرار گرفت. در این نوع کاشی‌کاری قطعات ریز کاشی را که به شکل‌ها و رنگ‌های مختلف مطابق طرح و نقشه بریده شده را، کنار هم می‌چینند. این نوع از کاشی‌کاری در ابتدا در کنار قطعات گچ‌بری به‌کار می‌رفت. اوج هنر کاشی‌کاری معرّق متعلّق به اواخر دوره ایلخانی، دوره تیموری و صفوی می‌باشد.

بناهایی چون مسجد شیخ لطف الله، مسجد امام، مسجد جمعه اصفهان و مدرسه چهار باغ از شاهکارهای این سبک کاشی‌کاری می‌باشند. (تصویر شمارهٔ ۱۰ــ ۵)

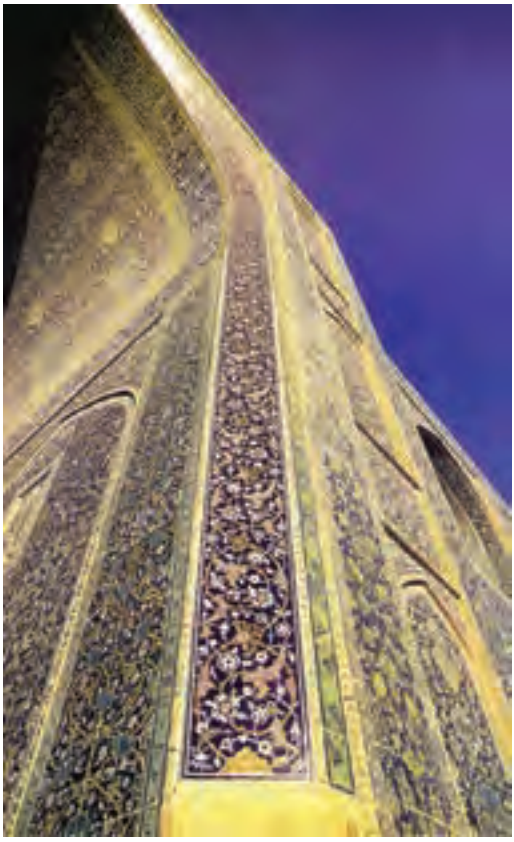

تصویر شمارهٔ ۱۰ــ۵ــ ایوان شمالی مسجد امام اصفهان، کاشی‌کاری پخی دیوار از نوع معرق و متفاوت با دو بدنهٔ مجاورش می‌باشد.

۲ــ۱ــ کاشی هفت رنگی؛ در این نوع ابتدا خشت‌ها را کنار هم می‌چینند، طرح را روی خشت‌هایی که از پیش رنگ زمینهٔ طرح روی آنها داده شده است، نقاشی می‌کنند. خشت‌های رنگ‌آمیزی شده را در کوره گذاشته، لعاب می‌دهند. پس از پخته شدن، رنگ‌ها ظاهر می‌شوند. و کاشی‌ها را در جای مورد نظر قرار می‌دهند. (تصویر شمارهٔ ۱۱ــ۵)

این روش در اواخر دوره تیموری رواج یافت.

تصویر شمارهٔ ۱۱ــ۵ــ مسجد امام اصفهان، کاشی هفت‌رنگی

۳ــ۱ــ کاشی درهم (معقلّی)؛ از کنار هم قرار گرفتن بریده‌هایی از کاشی با رنگ‌های ساده، در کنار بریده‌هایی از آجر، طرح‌های هندسی گوناگونی را شکل می‌دهند که کاشی چون نگینی در میان آجرچینی به‌کار گرفته می‌شود. (تصویرشمارهٔ ۱۲ــ۵)

یکی از کهن‌ترین نمونه‌های آن مناره مسجد جامع دامغان در برج خواجه اتابک کرمان به‌کار رفته است.

تصویر شمارهٔ ۱۲ــ۵ ــ گنبد اللّه اللّه، بقعهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل، کاشی درهم (معقلی)

۲ــ گچ‌بری

از گذشته‌های دور، گچ‌بری به صورت کنده‌کاری و برجسته‌کاری از اجزای مهم تزیینات معماری به‌خصوص در کاخ‌ها بوده است. در بعضی مواقع از گچ‌کاری و نقّاشی در کنار هم استفاده می‌کردند. اولین نمونه‌های آن در دوران اشکانی دیده شده است. دیوارهای بناهای ساسانی که اغلب لاشه سنگ و برخی آجری بود، گچ‌کاری ضخیمی داشته است. گچ به دلیل شکل‌پذیری فراوانش مورد توجّه هنرمندان ایرانی بوده است. مزّیت گچ‌بری ایرانی در وهلهٔ اول طراحی آن است. از اوایل دوران اسلامی گچ‌بری، در ادامه هنرمندی معماران ساسانی تکامل زیادی یافته بود ولی از اواسط سدهٔ پنجم هجری توجه به آجرکاری رونق گرفت. این درحالی است که، حتّی با اوج گرفتن آجرکاری، بازهم گچ‌بری‌های بی‌نظیری در تزیین بناهای دوران اسلامی در جاهای مختلف دیده می‌شود. به عنوان نمونه در سراسر داخل بنای گنبد علویان مربوط به سدهٔ ششم هجری، با گچ‌برهای برجسته پوشیده شده است. (تصویر شمارهٔ ۱۳ــ۵) نمونهٔ بارز دیگر از هنر گچ‌بری محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۲۹ــ۳)

تصویر شمارهٔ ۱۳ــ۵ ــ گنبد علویان (همدان)

۳ــ آجر کاری

استفاده از خشت خام در جوامع اولیهٔ بشری معمول بوده است. در ابتدا برای پختن غذا و نان در کنار خشت‌ها آتش روشن می‌کردند و پس از مدتی دریافتند که خشت‌ها مقاوم‌تر شده است، یا بعد از آتش‌سوزی‌های قبایل در درگیری‌های قبیله‌ای مختلف، متوجّه می‌شدند که، خانه‌های خشتی باقی مانده بادوام‌تر شده است. به همین دلیل فنّ پختن خشت و تبدیل شدن آن به آجر رواج یافت.

از اولین نمونه‌های بناهای ساخته شده با خشت خام می‌توان از چغازنبیل نام برد که روکش بنا را جهت مقاومت بیشتر از خشت پخته ساخته‌اند.

از صدر اسلام آجر را برای تزیین هم به‌کار می‌بردند و با آن روی سطوح مختلف جلوه‌های دلنشینی از نور و سایه در نماهای بناها پدید می‌آوردند. اوج این فن در مقبرهٔ امیر اسماعیل سامانی در بخارا مربوط به قرن سوم هجری می‌باشد. که سطوح داخلی و بیرونی این مقبره با نقوش زیبای آجری پوشیده شده است. (تصویر شمارهٔ ۱۴ــ۵)

تصویر شمارهٔ ۱۴ــ۵ ــ بخشی از نمای مقبرهٔ امیر اسماعیل سامانی در بخارا

آجرکاری و گچ‌بری در ایران و در بناهای بی‌نظیر برج‌های خرقان و یا مناره مسجد جامع دامغان بیان کنندهٔ مهارت و استادی مسلمانان در به‌کارگیری مواد مختلف برای ارائه جلوه‌های سه بعدی است. عمق بخشیدن به نقوش آجر و گچ جهت ایجاد بیشترین تنوّع و عمق بین طرح اصلی نقش و پس زمینهٔ آن از ویژگی‌های نقوش ایرانی است. (تصویرشمارهٔ ۱۵ــ ۵)

تصویر شمارهٔ ۱۵ــ۵ ــ تزیینات آجرکاری منار مسجد جامع دامغان

۴ــ سنگ کاری (حجاری)

در معماری ایرانی، بناهای سنگی زیبایی وجود دارد، که در آنها از سنگ به دلیل مقاومت و پایداری زیاد در حجّاری‌ها، نقش‌برجسته‌ها، مجسمه‌ها و در اجزای بنا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. شاهکار ساختمان سنگی ایران مجموعه بناهای تخت جمشید است. نمونه برجستهٔ دیگر تاق‌بستان در کرمانشاه می‌باشد، که ایوان‌هایی در دل بدنه‌ای از سنگ طبیعی کوه احداث شده‌اند. این ایوان‌ها واجد تزیینات و کنده‌کاری‌های زیبا در جلو و دیوارهای جانبی و انتهایی می باشند. (تصویر شمارهٔ ۱۶ــ ۵) در معماری ایرانی دیوارها به جز در مناطقی که سنگ به دلیل کمیابی بسیار گران بود، پی و بنیاد سنگی داشتند. برای پی‌ریزی بناها، معمولاً زمین را می‌کندند و این کار در مورد بناهای عادی معمولاً به عمق پنجاه سانتی‌متر انجام می شد و در خصوص آثار مهم و بلند چون گنبد قابوس تا یازده متر می‌رسید.

تصویر شمارهٔ ۱۶ــ۵ ــ تاق بستان در کرمانشاه

از سنگ همچنین برای تزیین به عنوان ازاره، محراب یا ستون‌های سنگی استفاده می‌شده است. یک نمونهٔ شاخص آن ستون‌های حجاری شدهٔ شبستان مسجد وکیل شیراز می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۱۷ــ۵)

تصویر شمارهٔ ۱۷ــ۵ ــ شبستان مسجد وکیل شیراز در دورهٔ زندیه

اجزای تزیین

در بناهای مختلف معماری ایرانی انواع متنوّع تزیین به‌کار می‌رفته است، که به عنوان نمونه دو مورد از آنها را به اختصار معرفی می‌شود.

۱ــ قاب‌بندی

تزئین معماری ایرانی فقط به غنا و پیچیدگی آن منحصر نمی‌باشد. بر این تزیین نظمی از شبکه‌های اصلی و فرعی حاکم بود و قاب‌هایی پدید می‌آورد که نماهای پیشین و پسین بنا با آن تنظیم می‌شد. مثلاً در سردر ورودی مسجد شیخ لطف الله حضور قوسی فرورفته در داخل مستطیل قاب دور آن، نقش مایه‌ای است، که در سراسر تاریخ معماری دوران اسلامی تکرار شده است. (تصویر شمارهٔ ۱۸ــ ۵)

گاهی پنجره‌ها، همان نقش قاب را، در عمق کمتری تکرار می‌کردند. (تصویرشمارهٔ ۱۹ــ۵)

تصویر شمارهٔ ۱۸ــ۵ ــ سردر ورودی مسجد شیخ لطف الله

تصویر شمارهٔ ۱۹ــ۵ ــ یکی از ۱۵
پنجره دور گنبد مسجد شیخ لطف الله

۲ــ مقرنس

مقرنس به صورت سادهٔ آن در قبل اسلام نیز در ایران مورد استفاده قرار می‌گرفته است. از اولین نمونه‌های آن می‌توان از نمای مقبره مادی دکان داوود در سرپل ذهاب نام برد. در دوره هخامنشی نیز در بناهای تخت جمشید، مثلاً در کعبه زرتشت در نقش‌رستم می‌توان نمونه‌هایی از آن را مشاهده کرد.

مقرنس از جمله عناصر تزیینی در معماری ایران است که علاوه بر سطح به صورت حجم هم ارائه می‌شده است. مقرنس طاقچه‌هایی مانند کندوی زنبور عسل و استالاگتیت[1] هستند که در کنار یا بالای هم، مانند مجموعه‌ای بلور، بر راستای محورهای مختلف قرار می‌گرفته اند. (تصویر شمارهٔ ۲۰ــ۵)

۱ــ استالاگتیت ترکیبات آهکی آویزان در سقف غارها می‌باشد.

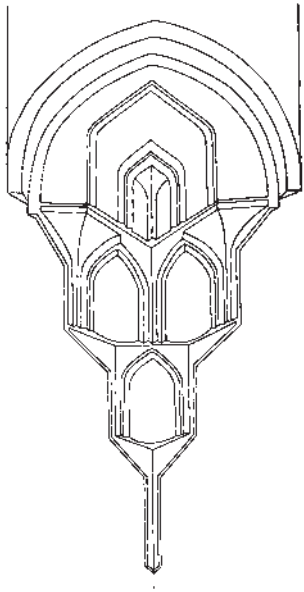

تصویر شمارهٔ ۲۰ــ۵ ــ یک نوع از
مقرنس به‌کار رفته برای پایه گنبدها

مقرنس علاوه بر زیبایی و ایجاد سایه روشن، سطوح بیشتری برای تزیین را نیز فراهم می‌کرده است. در بعضی موارد همچنین عامل انتقال بار میان دو سطح مدوّر و صاف، مانند انتقال بار گنبد مدوّر یا تاق ایوان به دیواره‌های صاف چهارگوشهٔ اطراف آن نیز بوده است. عالی‌ترین مقرنس‌ها مربوط به دورهٔ صفوی و متعلّق به ایوان ورودی مسجد امام، مدرسه چهار باغ و مسجد شیخ لطف الله در اصفهان است. (تصویر شمارهٔ ۲۱ــ۵)

تـصویر شمارهٔ ۲۱ــ۵ــ
سردر ورودی مسجد امام
با پوششی از یک شبکهٔ پر
حجم مقرنس‌کاری

سؤالات فصل پنجم

۱ــ عناصر تزیین در معماری ایران را نام ببرید.
۲ــ چرا در گذشته تزیین فقط در بنایی خاص به کار نمی‌رفت؟
۳ــ با یک مثال، تأثیر تزیین در پیوستگی هنرهای مختلف را بیان کنید.
۴ــ اصول کلی تزیینات را بنویسید.
۵ــ اولین نمونه‌های خوشنویسی بر بناها در پیش از اسلام در کدام بنا دیده شده است؟
۶ــ ویژگی‌های خوشنویسی اسلامی را بنویسید.
۷ــ به چه دلیل هنرمندان از نقوش هندسی در آثارشان استفاده می‌کردند؟
۸ــ یکی از رایج‌ترین نقوش هندسی و انواع آن را نام ببرید.
۹ــ اسلیمی را تعریف کنید.
۱۰ــ جایگاه نور را در اسلام با ذکر آیه‌ای بنویسید.
۱۱ــ در معماری دوران اسلامی از نور چگونه استفاده می‌شده است؟
۱۲ــ کاربرد رنگ در معماری دوران اسلامی چگونه بوده است؟
۱۳ــ کاربرد آب در معماری را شرح دهید.
۱۴ــ اولین نمونه آجرهای لعاب‌دار در کجا دیده شده است؟
۱۵ــ انواع کاشی‌کاری و نحوهٔ اجرای آنها را بنویسید.
۱۶ــ از چه زمانی گچ‌کاری به‌طور موقت جای خود را به آجرکاری داد؟
۱۷ــ چگونگی آشنایی انسان با آجر را بنویسید.
۱۸ــ بناهای مهم آجرکاری شده در معماری ایران را نام ببرید.
۱۹ــ نمونه‌های استفاده از سنگ در معماری ایرانی را بنویسید.
۲۰ــ علّت استفاده از قاب در معماری را بنویسید.
۲۱ــ مقرنس را توضیح دهید.

منابع و مآخذ

استیرلن، هانری، ۱۳۷۷، **اصفهان تصویر بهشت**، ترجمه جمشید ارجمند، تهران : فرزان روز.

بورکهارت، تیتوس، ۱۳۶۵، **هنر اسلامی، زبان و بیان**، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران : سروش.

پاپادوپولو، ۱۳۶۸، **معماری اسلامی**، ترجمه حشمت جزنی، تهران : مرکز نشر فرهنگی رجاء.

پوپ، آ.، ۱۳۷۳، **معماری ایران**، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران : انتشارات فرهنگان.

پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۸۰، **سبک شناسی معماری ایرانی**، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، تهران : نشر پژوهنده.

تقوی نژاددیلمی، محمدرضا، ۱۳۶۶، **معماری و شهرسازی در گذر زمان**، تهران : فرهنگسرای یساولی.

حاجی قاسم، کامبیز، ۱۳۸۳، **گنج نامه دفتر چهاردهم** : خانه های یزد، تهران : دانشگاه شهید بهشتی.

حاجی قاسم، کامبیز، ۱۳۷۵، «**هندسه پنهان در نمای مسجد شیخ لطف الله**» مجله صفّه، شماره‌های ۲۱ و ۲۲، ص ۳۳ــ ۲۸.

حبیبی، سید محسن، ۱۳۸۶، **از شار تا شهر**، چاپ هفتم، تهران : انتشارات دانشگاه تهران.

خوانساری، مهدی / مقتدر، محمدرضا / یاوری، مینوش، ۱۳۸۳، **باغ ایرانی بازتابی از بهشت**، ترجمهٔ مهندسین مشاور آران، تهران : سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، ۱۳۵۲، **آثار ملی اصفهان**، تهران : انجمن آثار ملی.

صلواتی، داوود، ۱۳۸۷، **متدهای طراحی**.
فریه، دبلیو، ۱۳۷۴، **هنرهای ایران**، مترجم پرویز مرزبان، تهران : فرزان.
فلامکی، محمدمنصور، ۱۳۷۱، **شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب**، تهران : نشرفضا.
قبادیان، وحید، ۱۳۷۳، **بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران**، تهران : انتشارات دانشگاه تهران.
قیومی بید هندی، مهرداد، ۱۳۸۵، «**آموزش معماری در دوران پیش از مدرن بر مبنای رسالهٔ معماریه**»، مجلهٔ صفه، شمارهٔ ۴۲.
قیومی، مهرداد، ۱۳۷۸، «**حمام گنجعلی خان**»، مجلهٔ رواق، شمارهٔ ۴.
کسمایی، مرتضی، ۱۳۷۸، **معماری و اقلیم**، تهران : انتشارات بازتاب.
کیانی، محمد یوسف، ولفرام کلایس، ۱۳۷۳، **کاروانسراهای ایران**، تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۶، **معماری ایران دورهٔ اسلامی(جلداول)**، تهران : سازمان چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری جهاددانشگاهی.
کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۸، **معماری دورهٔ اسلامی (جلد دوم)**، تهران : با همکاری جهاداسلامی، چاپ سحاب.
گروبه، ارنست و دیگران، ۱۳۸۰، **معماری جهان اسلام تاریخ و مفهوم اجتماعی آن**، ترجمه دکتر یعقوب آژند، تهران : مولی.
گریشمن، رومن، ۱۳۷۰، **ایران از آغاز تا اسلام**، مترجم محمد معین، چاپ دوم، تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.
گریشمن، رومن، ۱۳۷۰، **هنر ایران در دورهٔ پارت ساسانی**، مترجم بهرام فره‌وشی، چاپ اول، تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.
گریشمن، رومن، **هنرایران در دورهٔ ماد و هخامنشی**، مترجم بهرام فره‌وشی، چاپ اول، تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.
متدین، دکتر حشمت الله، ۱۳۸۶، «**چهار طاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی**» مجلهٔ هنرهای زیبا، شمارهٔ ۳۱.
میردانش، سید مهدی، ۱۳۸۸، **آشنایی با بناهای تاریخی**، ایران، وزارت

آموزش و پرورش.

ندیمی، هادی، ۱۳۷۵، **آیین جوانمردان و طریقت معماران**، مجموعه مقالات لنگره تاریخ معماری و شهر سازی ایران، جلد دوم، تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.

هویان، آندرانیک، ۱۳۸۳، **کلیساهای مسیحیان در ایران زمین**، تهران : سازمان میراث فرهنگی وزارت مسکن و شهر سازی.

هیلن براند، رابرت، ۱۳۷۷، **معماری اسلامی**، ترجمه دکتر ایرج اعتصام، تهران : شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، نشر معمار.

کریر، راب، ۱۳۷۹، **تناسبات در معماری**، ترجمه محمد احمدی نژاد، تهران : نشر خاک.

.....، ۱۳۸۸، **بازار ایرانی**، تهران : انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.

.....،۱۳۸۴، **هویت ایرانی و مرزهای ایران فرهنگی**، مجله گلستان هنر شماره یک.

.....، ۲۵۳۵، **مجموعه آثار سنتی معماری ایران**، تهران : چاپخانه سازمان جغرافیایی کشور.

www.archnet.org